Odborné recenzované články

Proměny Anaximenova vzduchuⁱ

Radim Kočandrlé

Abstrakt

Anaximenés z Mílétu měl údajně za počátek všeho považovat vzduch. Zhušťováním a zředováním vzduchu pak vznikaly ostatní věci. Ačkoli je celé schéma ovlivněno peripatetickým pojetím, lze se domnívat, že obsahuje některé původní momenty. Obdobný výklad totiž přináší již Platón a motiv postupných proměn prvků je u iónských myslitelů dostatečně doložen. Studie poukazuje k tomu, že Anaximenés spíše zvažoval samostatné proměny jednotlivých prvků, které byly až dále provázány s ostatními. Koncept zhušťování a zředování zase patrně odráží různou konstituci věcí a změny skupenství. Modelovým příkladem mohl být proces zpracování plstě. Všechny proměny byly následně vztaženy ke vzduchu, který je nejen všezahrnujícím prostředím, ale především analogií duše a dechu.

ⁱ Studie je realizována na základě grantového projektu SGS–2012–086.

O Anaximenovi z Míléty nemáme mnoho zpráv. Pokud bychom z nich přesto vybrali ty, které se soustředí na obvyklé téma „počátku“, „principu“ (ἀρχή), jsme z nich opakovaně ujišťováni, že za princip všeho považoval vzduch. Vzduchem přitom nahradil bezmezný a neurčitý „počátek“ v podobě „bezmezna“ (τὸ ἄπειρον) svého předchůdce Anaximandra. Doxografie spolu s tím přináší i Anaximenovu koncepci změn, k nimž v přírodě dochází. Vznik a zánik měl Míléťan líčit postupnými proměnami vzduchu působených jeho zhušťováním a zředováním. Jako by Anaximenés oproti Thalétovi a Anaximandrovi formuloval explicitní pojetí změny, která dokonce někdy bývá považována za jeho „jediný významný příspěvek“.i Ačkoli jsme se celému problému věnovali již dříve,ii přesto si znovu položíme otázku, nakolik uvedený způsob změny opravdu z Anaximena vychází.

Je obecně známé, že celý výklad je silně zatížen Aristotelovou koncepcí příčin. V I. knize *Metafyziky* se Aristotelés vrací ke svým předchůdcům, aby buď našel ještě další příčiny (počátky, principy) mimo ty, které sám rozlišuje, nebo aby podpořil svůj výklad. Jde o důležitý moment, neboť počátek představuje první princip či příčinu bytí věcí, přičemž souvisí i s věděním.iii Aristotelés přitom tvrdí, že většina jeho předchůdců rozlišila pouze „počátky v podobě látky“:

i Srov. Hussey 1997, s. 44.

ii Srov. Kočandrle 2008, s. 203–254.

iii Aristotelés, *An. post.* I,2,71b19–23.

„Většina těch, kdo se první zabývali filosofií, se domnívala, že počátky věcí jsou jen v podobě látky. Neboť to, z čeho všechny věci jsou a z čeho nejprve vznikají i do čeho nakonec zanikají – přičemž podstata trvá a mění se jen ve svých stavech – to nazývají prvkem a počátkem jsoucnen. Proto se domnívají, že nic nevzniká, ani nehynie, jelikož se vždy uchovává takováto přirozenost.“ⁱ

Jako prvního myslitele, od něhož se začne odvíjet celá filosofická tradice, přitom jmenuje Thaléta z Míléty:

„Musí totiž být nějaká přirozenost, ať už jedna nebo vícero, ze kterých vše jiné vzniká, jí udržováno. Počet a podobu takového počátku neuvádějí ovšem všichni stejně. Thalés, původce takovéto filosofie, říká, že je to voda (proto také hlásal, že Země leží na vodě)...“ⁱⁱ

Ve skutečnosti existuje jen jedna přirozenost (podstata), která je současně pokládána za látku. Všechno ostatní z ní vzniká a opět do ní po čase zaniká. Všechno na světě je s ní v posledku identické, neboť ve skutečnosti dochází pouze k proměnám této podstaty. Vznikání a zanikání neexistují jako takové, neboť všechno jsou pouze momentální změny podstaty.

Ve spise *O vzniku a zániku* se Aristotelés vyjadřuje podobně, když vznik ztotožňuje se změnou:

i Aristotelés, *Met.* I,3,983b3–11. Není-li uvedeno jinak, překlady antických autorů pořídil na základě starších překladů V. Hladký a kol.

ii Aristotelés, *Met.* I,3,983b17 = *DK* 11 A 12.

„Ze starých myslitelů jedni tvrdí, že takzvaný naprostý vznik je kvalitativní změna, druzí však, že kvalitativní změna a vznik jsou něco různého. Ti totiž, kteří všechno pokládají za jakési jedno a myslí, že všechny věci vznikají z jednoho, musí také tvrdit, že vznik je kvalitativní změna a že ‚vznikat‘ znamená vlastně ‚měnit se‘.“ⁱ

Když Aristotelés celý závěr pasáže, že „vznikat“ znamená „měnit se“, uvozuje slovy „musí také tvrdit“, zdá se, že se jedná pouze o důsledek jeho vlastní koncepce. Sám rozlišuje pouze čtyři druhy změn, kdy jako podstatnou změnu vymezuje vznik a zánik, zatímco nepodstatnou změnou je změna místa, kvantity či kvality. Pokud tedy jeho předchůdci vymezili jen jeden druh podstaty, mělo by být to, co se jeví jako změna podstaty, ve skutečnosti pouze změnou kvality.ⁱⁱ

Je dobře známé, že Aristotelova koncepce významně přepsala původní pojetí archaických myslitelů. Vzhledem k tomu, že se jejich spisy ztratily, byly dále tendenčně traktovány především peripatetickou optikou. Je to patrné již z toho, když Aristotelés upozorňuje, že se mění pouze stavy podstaty, a jeho předchůdci se proto měli domnívat: „že nic nevzniká ani nehyné, jelikož se vždy uchovává takováto přirozenost“. Jako by totiž slova přímo navazovala na eleatské úvahy o nemožnosti vzniku a zániku. Přesto se můžeme domnívat, že otázka po počátku skrývá něco z původních

i Aristotelés, *De gener. et corr.* I,1,314a6–11. Překl. A. Kříž a M. Mráz.

ii Srov. Barnes 1982, s. 41; Graham 2003a, s. 3–4.

konceptů. Vždyť se naskýtal již v kosmogonických popisech nebo ve výkladech cyklického dění přírody.i

Jak Aristotelés v *Metafyzice* po výše uvedené pasáži dále podotýká, jednotliví myslitelé udávali různé počty a podoby takového počátku. Explicitně se v tomto duchu dále zmiňuje o Anaximenovi z Míléty a Diogenovi z Apollónie, kteří měli za princip pokládat vzduch. Naproti tomu Hippasos z Metapontu a Hérakleitos z Efesu oheň. Následují jména Empedoklea z Akragantu a Anaxagory z Klazomen, kteří jsou započítáváni již mezi pluralisty, neboť Empedoklés měl za princip pokládat všechny čtyři prvky a Anaxagorás neomezené množství principů.ii Aristotelés se kupodivu nezmiňuje o Anaximandrovi z Míléty, nebo Xenofanovi z Kolofónu. Anaximandra jinde střídavě řadí mezi monisty nebo pluralisty, kdy jeho princip popisuje buď jako „jedno“ nebo „směs“.iii Xenofana pak někteří z pozdních autorů řadí mezi monisty, přičemž mu je jako princip přisouzena země. Galénosiv se odvolává na Theofrasta, když zemi u Xenofana explicitně vylučuje. Sám Aristotelés se dohaduje, že země patrně nebyla pokládána za princip vzhledem ke své hrubé struktuře.v

V linii ostatních Míléťanů přitom Anaximenés vystupuje právě s konkrétní koncepcí změny. Zatímco u Thaléta a Anaximandra si na základě dostupné textové evidence nemůžeme být ničím jisti, je to právě Anaximenés, u něhož je změna dostatečně formulována. Jako by právě u něho vyvstávala

i Srov. Graham 2006, s. 65; Cherniss 1971, s. 368; KRS, 2004, s. 117–118.

ii Aristotelés, *Met.* I,3,984a5.

iii Aristotelés, *Phys.* I,4,187a20 = DK 12 A 9; *Met.* XII,2,1069b22 = DK 59 A 61.

iv Galénos, *In de nat. hom.* XV,25 K. = DK 21 A 36.

v Aristotelés, *Met.* I,8,989a5 = DK 21 A 36.

ve své „nejčistější podobě“. Když Aristotelés ve *Fyzice* rozlišuje dva způsoby vzniku, které podle něho zastávali jeho předchůdci, uvádí:

„Jak však tvrdí badatelé o přírodě, jsou dva způsoby [výkladu]. Jedni se totiž domnívají, že [živlové] těleso, které je základem, je jedno, ať už některé ze tří [živlových těles], nebo jiné, které je hustší než oheň a jemnější než vzduch. Ostatní věci se podle nich rodí zhušťováním a zředováním, čímž vznikají mnohé věci. Toto jsou protiklady, obecně vzato nadbytek a nedostatek, stejně jako když Platón mluví o velkém a malém, až na to, že podle Platóna těmi protiklady je látka, kdežto tvar je jedním, zatímco podle badatelů o přírodě je látka jedno v základu a protiklady jsou rozdíly a formy. Jiní si však myslí, že protiklady se vydělují z jedna, v němž jsou, jak tvrdí Anaximandros.“ⁱ

První ze skupin měla za „základní těleso“ postulovat jeden ze tří prvků (implicitně je vyloučena země) nebo tzv. střední prvek, o němž se Aristotelés příležitostně zmiňuje. Způsob změny této základní přirozenosti přitom spočíval v jejím zhušťování a zředování. Tak vznikaly všechny ostatní věci světa, které ale byly jen její formou.

Aniž by Aristotelés přitom v první skupině myslitelů někoho jmenoval, můžeme více než očekávat, že je míněn zejména Anaximenés jako typická figura. Jak jsme uvedli, pro Thaléta nemáme bližší informace a Anaximandros je zde explicitně zmíněn ve druhé skupině, která měla vysvětlovat vznikání pomocí oddělování protikladů. Je to právě Anaximenés, s nímž je princip zhušťování a zředování pevně spojen. Pokusíme se proto

i Aristotelés, *Phys.* I,4,187a12–20 = DK 12 A 16.

nyní zamyslet nad tím, zda máme co do činění pouze s anachronickým popisem, nebo zda se jednalo o typický dobový způsob vysvětlení vzniku, který je s Anaximеноm spjat pouze obecně, či o rys, který přišel právě s Anaximenovým myšlením a byl dále uplatňován.

I

Pokud Aristotelés většině svých předchůdců připisuje názor, že „všechny počátky jsou jen v podobě látky“, i kdy Anaximenovi jako kýženu látkovou příčinu přisuzuje vzduch, je veškerá mnohost světa vysvětlena proměnami vzduchu. Vše na světě je v posledku pouze proměněným vzduchem. Vznikání a zanikání tedy ve skutečnosti neexistují, ale jedná se pouze o změny jedné trvalé podstaty. A jak jsme již viděli, právě Anaximenés je zároveň spojen s konkrétní koncepcí změny, která se stala téměř generálním výkladem.

Když Simplikios cituje z Anaximandrova spisu krátký text, který se posléze stane slavným zlomkem *DK 12 B 1*, činí tak patrně proto, aby ukázal, že Anaximandros vysvětloval vznik na pozadí oddělování protikladů. Argumentuje právě ukázkou, že pokud jednotlivé prvky do sebe navzájem přecházejí, žádný z nich nemůže být pokládán za základní přirozenost, která tak musí být „něco jiného mimo ně“.ii Doxografie přitom zmiňuje především teplo a chlad jako výchozí protiklady, jejichž diferenciací podle Anaximandra

i Aristotelés, *Met.* I,3,983b3.

ii Simplikios, *In Arist. Phys.* 24,13 = *DK 12 A 9* = *DK 12 B 1*.

docházelo ke strukturaci celého univerza.ⁱ Pro Anaximena pak jako by Plútarchos přinášel „opravu“ a domyšlení původního vysvětlení, které odhalí uvedené protiklady pouze jako odvozené stavy výchozího prvku:

„Nebo jak se domníval starý Anaximenés, nemějme chladné a teplé za součást podstaty, ale za společné stavy látky, které nastávají při jejích proměnách. Říká totiž, že ta část z ní, která se kondenzuje [kontrahuje] a zhušťuje, je chladná, zatímco ta část, která je řidká a rozvolněná – tak nějak to nazval i tímto slovem –, je teplá. Proto se neříká nevhodně, že člověku vychází z úst jak teplo, tak chlad. Neboť dech se ochlazuje, když je stlačen a zhuštěn rty; když však vychází z otevřených úst, vzniká řidkostí teplo. Tento omyl připisuje Anaximenovi Aristotelés (*Problemata* 34,7; 964a10), s tím, že otevřenými ústy vydechujeme teplo z nás samých, když ale sešpulíme rty a foukneme, není to vzduch z nás samých, nýbrž je to stlačený vzduch před ústy, který je chladný a naráží.“ⁱⁱ

Plútarchos vychází z nám nedostupného Aristotelova textu. Aristotelova kritická nota spolu s upozorněním na autentický Anaximenův termín pak mohou být průvodními znaky, že text má k Anaximenovi opravdu blízko. Celý příklad však bude nejspíše pouze obecný a ilustrativní.ⁱⁱⁱ Podobný

i Pseudo-Plútarchos, *Strom.* 2 = DK 12 A 10; Simplicios, *In Arist. Phys.* 150,22–24 = DK 12 A 9.

ii Plútarchos, *De prim. frig.* 7,947f = DK 13 B 1.

iii Srov. KRS, 2004, s. 191.

motiv potkáváme i v ezopských bajkách, když se satyr rozžehná s člověkem právě s důvodu, že ten z úst vypouští jak teplo, tak i chlad.i

Teplo a chlad jsou odhaleny pouze jako důsledky zředování a zhušťování vzduchu – dechu. Rozdíly v teplotě jsou tím redukovány na rozdíly v hustotě. Text na první pohled vychází z běžné zkušenosti. Plútarchos ale jasně ukazuje, že uvedený příklad není šťastný. Navíc, zhušťování teplo naopak vydává a zředování jej absorbuje. Jak ale uvidíme, ve hře mohl být i jiný a čistě mechanický proces – zplstňování. Dech má však u Mílétana významné místo. Je proto možné, že aniž by měl celý model univerzální platnost, Anaximenés dech v blízkém kontextu opravdu zmínil.ii

Simplikios dokonce uvádí, že ačkoli motiv zhušťování a zředování používali i jiní, Theofrastos s ním jmenovitě spojil pouze Anaximena.iii Simplicios ale nemusel správně Theofrastovi porozumět. Ten navíc nemusel být sám důsledný, či prostě jen uvedené Anaximenovy motivy zdůraznil.iv

Zhušťování a zředování, které jsou v pozadí změn, dosvědčují pro Anaximena mimo Plútarcha i další autoři. Z nich by měl nejlépe tlumočit Theofrasta právě novoplatonik Simplicios:

„Anaximenés z Míléty, syn Eurystratův, byl druhem Anaximandrovým. I on tvrdí, že základní přirozenost je jedna a bezmezná, stejně jako Anaximandros. Ne však neurčitá, jako u Anaximandra, ale určitá, neboť tvrdí, že je jí vzduch. Vzduch se pak liší řídkostí nebo hustotou podle podstat

i Srov. Kratochvíl 2010, s. 307; Laale 2007, s. 253.

ii Srov. Graham 2006, s. 102; Laale 2007, s. 253.

iii Simplicios, *In Arist. Phys.* 149,32 = DK 13 A 5.

iv Srov. KRS, 2004, s. 189, pozn. 2; McDiarmid 1953, s. 143–144.

[prvků a dalších věcí]. Když vzduch řídne, vzniká oheň, když houstne, vzniká vítr, dále pak oblak. Když ještě více zhoustne, vzniká voda, pak země, potom kámen, a vše ostatní z těchto věcí. I on předpokládá věčný pohyb, kterým se rovněž děje přeměna.“ⁱ

Hustota vzduchu stojí v pozadí rozlišení všech ostatních věcí. Theofrastos přináší úhlednou řadu jednotlivých složek světa, které jsou určené relativní hustotou vzduchu: oheň, vzduch, vítr, oblak, voda, země a kameny. Přechod mezi jednotlivými složkami je dán zhušťováním nebo zředěním vzduchu. Vzduch se přitom nenalézá v samotném středu řady, neboť jeho zředěním vzniká přímo oheň.

Za příčinu, která vede ke všem proměnám, je pokládán věčný pohyb. Simplikios zde přitom navazuje na předcházející zprávu o Anaximandroví, který měl údajně tvrdit, že oddělování protikladů je zakládáno věčným pohybem. V podobném duchu se vyjadřuje i římský Hippolytos, který již pohyb výslovně připisuje vzduchu:

„Anaximenés, který je také z Mílétu, syn Eurystratův, pravil, že počátkem je neomezený vzduch, ze kterého vznikají [věci přítomné, minulé a také budoucí, i] bohové a božské věci, další věci pak vznikají z potomků vzduchu. Podoba vzduchu je takováto: Když je naprosto stejný, je pro zrak nezjevný. Stává se však zjevným díky chladu a teplu, i díky vláze a pohybu. Pohybuje se ovšem vždy. Kdyby se totiž nehýbal, nemohlo by se proměňovat to vše, co se proměňuje. Zhuštěný a zředěný vzduch se jeví každý jinak. Když se totiž rozpíná a stává se řidším, vzniká oheň; zatímco vítr je znovu vzduch,

i Simplikios, *In Arist. Phys.* 24,26 = DK 13 A 5.

středně zhuštěný. Ze vzduchu se stlačováním tvoří oblak, ještě dále voda. Je-li ještě více zhuštěn, tak země, a při největším zhuštění kameny. Nejzákladnějšími protiklady vznikání jsou tedy teplo a chlad.“ⁱ

Je zajímavé, že ačkoli Hippolytos přináší podobné informace jako Simplikios, nepředstavuje zřejmě tak těsně svázaný text s Theofrastem, jako je tomu v případě referátu pro Anaximandra. Pokud se ale zaměříme na sekvenci forem proměn vzduchu, jmenuje všechny složky jako Simplikios: oheň, vzduch, vítr, oblak, voda, země, kámen. Oproti němu je ale doslovnější v otázce pohybu, který explicitně spojuje se vzduchem, zatímco Simplikios doslova hovoří o proměnách vzduchu, a až v závěru o věčném pohybu. V každém případě uvedené schéma změny představuje téměř standardní interpretaci, kterou zastává i většina moderních badatelů.ⁱⁱ

U Anaximandra se na nejzákladnější úrovni objevují především protiklady tepla a chladu. Viděli jsme, že Plútarchos právě od nich začíná Anaximenovu změnu perspektivy výkladu změny směrem k proměně jednoho prvku. Na jejich výlučnost navíc upozorňuje i Hippolytos. Nově však vystupují páry protikladů, které jsou pro Anaximena charakteristické: řídké a husté. Až jejich oboustranná vzájemnost vede ke vzniku teplého a chladného.

Vzduch je ve svém přirozeném stavu stejnoměrný, a proto jej nevnímáme. Stane se patrným, až když v něm vyvstane chlad nebo teplo, vlaha a pohyb. Anaximandrova neurčitá přirozenost se tím stává určitou. Vzduch je nezjevnou proměnlivou přirozeností, z níž povstává vše zjevné. Pohyb vzduchu se přitom prolíná s peripatetickým výkladem. Je

i Hippolytos, *Ref.* I,7,1–3 Marcovich = *DK* 13 A 7.

ii Srov. Graham 2003a, s. 3.

pravděpodobné, že původní akcent na pohyb jako prostý atribut života byl „přeložen“ do podoby věčného pohybu, na němž závisí všechny ostatní změny v přírodě.i

Musíme si ovšem všimnout pozoruhodného momentu. V popisu vzniku oblaku následkem stlačování vzduchu Hippolytos užije slovo $\pi\acute{\iota}\lambda\eta\sigma\iota\nu$, které jako substantivum znamená rovněž „plst“.ii Podobně se termín objeví, když dále v textu (který vynecháváme) přirovnává pohyb hvězd kolem Země k pohybu plstěného klobouku, $\pi\alpha\lambda\acute{\iota}\omicron\nu$, kolem naší hlavy.iii Zhušťování, $\pi\upsilon\kappa\nu\acute{o}\upsilon\mu\epsilon\nu\omicron\nu$, je tedy možné pochopit i ve smyslu „zplstňování“. Jedná se o mechanický proces, kterým se za užití tlaku, páry, horka a pohybu valchy dosahovalo homogenní struktury látky. Látka se zároveň odmašťovala a zbavovala nečistot. Hned dvojí narážka na plst spolu se zřejmou zkušeností, jak čistě mechanický proces ovlivňuje strukturu a vlastnosti věcí, nás téměř ujišťují v tom, že se jedná o autentickou myšlenku.iv

Anaximandros popsal pravidelnost všech změn, k nimž ve světě dochází. Nezdá se však, že by konkrétně vysvětlil, proč a jak nastávají. Ačkoli právě zde nejspíše spočívala role nutnosti a spravedlnosti zakládající a dohlížející na všechny cykly, které tak nejsou nahodilé. Až Anaximenés ale přináší naprosto konkrétní popis a nabízí možnost předpovědi: k danému jevu vždy dojde právě tehdy, jakmile nastanou určité podmínky. V představeném mechanismu kvantita přímo ovlivňuje kvalitu. Změny hustoty vzduchu vedou ke vzniku všeho ostatního. Pokud se vzduch zředí, vzniká oheň.

i Srov. Kratochvíl 1994, s. 166; KRS, 2004, s. 189–190.

ii Hippolytos, *Ref.* I,7,3 Marcovich = DK 13 A 7.

iii Hippolytos, *Ref.* I,7,6 Marcovich = DK 13 A 7.

iv Srov. Graham 2006, s. 46.

Jeho zhušťování vede naopak květru, následně oblaku a vodě. Dalším zvyšováním hustoty vzniká země a nakonec kameny. Celá příroda je uchopena skrze poměry hustoty zakládané proměnou jednoho fenoménu. Jako by Anaximenés převedením kvalitativních změn na hledisko proměn kvantity přímo formuloval zákon. Jako by doplnil Anaximandrova slova o konkrétní detaily.ⁱ

Nesmíme ovšem zapomínat, že Anaximenés nejspíše nehovořil o samotných kvalitách, ale o konkrétních věcech. Ve hře nebylo přímo teplo jako takové, ale věc, která je teplá. Série proměn vzduchu do jednotlivých složek to také demonstruje. Přesto si lze položit otázku, zda celé „úhledné“ schéma není spíše poplatné až peripatetickému výkladu. Na první pohled se totiž může zdát, že se jedná o prostou aplikaci vzájemných proměn čtyř prvků. Nejde opravdu pouze o úpravu některé původní Anaximenovy myšlenky?

II

Pokud se na zprávy podíváme blíže, zjistíme, že již učebnicové schéma proměn jednoho prvku v sobě obsahuje problémy. Simplicios svůj výčet od ohně po kameny, vznikajících ze vzduchu, končí slovy: „vše ostatní [vzniká] z těchto věcí.“ Hippolytos podobně píše: „další věci pak vznikají z potomků vzduchu.“ Analogicky se vyjadřuje i Cicero: „rodí se totiž země, voda, oheň, ze kterých pak vše jest.“ⁱⁱ Znamená to, že vše na světě v posledku nevzniká

ⁱ Srov. Barnes 1982, s. 45–47; Burnet 1930, s. 74; Graham 2006, s. 45–47, 82–84; Guthrie 1985, s. 126–127.

ⁱⁱ Cicero, *Acad. pr.* II,37,118 = DK 13 A 9.

ze vzduchu, ale až z jeho potomků? Zdá se přitom, že jsou jimi míněny právě jednotlivé složky opakovaně uvedené ve výčtech. Přestože i ony jsou *de facto* vzduchem, máme sdělením rozumět tak, že vznik má minimálně dvě základní fáze? V té primární by vznikla šestice výchozích složek, na nichž by se dále zakládal vznik všech dalších věcí. Vše ve světě by tak nebylo přímou formou vzduchu a věci by bylo možné popisovat jako fáze jeho proměn až odvozeně.ⁱ

Je proto možné, že okleštěné schéma je důsledkem pozdní teorie prvků, která již počítá pouze se čtyřmi prvky a dvěma páry protikladů. Podobně u Anaximandra Simplikios po čtyřech párech protikladů zmíní: „a ostatní“.ⁱⁱ

Dalším z důležitých momentů, který na bázi textu umožňuje celé schéma napadnout, je kosmogonický proces. Ačkoli Pseudo-Plútachos zmiňuje zhušťování a zředování, nejsou v jeho popisu přímo doloženy vzájemné přechody mezi prvky:

„Anaximénés prý řekl, že počátkem veškerenstva je vzduch, a ten že je bezmezný co do velikosti, je však určený svými kvalitami. Všechno se rodí podle jeho zhušťování a zase zředování. Pohyb existuje od věčnosti. Říká, že kontrakcí vzduchu vznikla nejprve velmi plochá Země. Proto také dává smysl, že je nadnášena vzduchem. Slunce, Měsíc a ostatní hvězdy mají počátek svého vzniku ze Země. Opravdu tedy tvrdí, že Slunce je zemí, a že nabývá dostatečné teploty svým prudkým pohybem.“ⁱⁱⁱ

i Srov. Guthrie 1985, s. 122; KRS, 2004, s. 190.

ii Simplikios, *In Arist. Phys.* 150,22–24 = DK 12 A 9.

iii Pseudo-Plútarchos, *Strom.* 3 = DK 13 A 6.

Pokud bychom striktně vyžadovali sekvence proměn vzduchu, jak uvádějí výše zmínění autoři, dostává se s nimi do konfliktu již vznik samotné Země a následně i nebeských těles. Kontrakcí vzduchu, tedy jeho stlačením, doslova „zplstnatěním“ (πιλουμένου δὲ τοῦ ἀέρος), měla jako první vzniknout plochá Země. Z ní dále vznikla nebeská tělesa. Máme přitom textu rozumět v tom smyslu, že povaha nebeských těles je obdobná povaze Země? Oddělila se z ní, nebo jejich vznik pouze odpovídal vzniku Země? Závěr zprávy by napovídal, že samotné Slunce je zemité a jeho teplota (a světlo) jsou až druhotným zapříčiněným jevem.

Hippolytos celý obraz doplňuje, byť poněkud jinou verzí:

„Země je plochá a vznáší se na vzduchu; podobně i Slunce a Měsíc a všechny ostatní hvězdy, které jsou ohnivé, se díky své plochosti vznášejí ve vzduchu. Hvězdy vznikly ze země tím, že z ní vystupuje vláha, jejímž zředováním vzniká oheň, a z ohně, který je ve výši, se slučují hvězdy. V oblasti hvězd jsou však i zemité přirozenosti, pohybující se společně s nimi v kruhu.“ⁱ

Hippolytos se vzniku Slunce nevěnuje, zato přináší zprávu o hvězdách, která však může být vodítkem i pro Slunce a Měsíc. Podle něho je prvotním stadiem vzniku hvězd stoupající vláha ze země. Pokud bychom v tomto smyslu pochopili i vznik Slunce a Měsíce, mohlo by se zdát, že Pseudo-Plútarchos naproti tomu svůj výklad směřuje s Xenofanem a Anaxagorou. Pozoruhodný je ale Hippolytův závěr zprávy zmiňující se o „zemitých

ⁱ Hippolytos, *Ref.* I,7,4–5 Marcovich = *DK* 13 A 7.

přirozenostech“, které se objevují rovněž u Áetia.ⁱ Jedná se o zemský prach, který stoupá do výše spolu s vláhou ustavující nebeská tělesa, nebo jde o důkaz, že nebeská tělesa jsou skutečně svou povahou zemitá – oproti Zemi však rozžhavená? Pak by se mohly zprávy Hippolyta a Pseudo-Plútarcha částečně shodovat. Nebo se prostě jedná o pozůstatek popisu analogické povahy Země a nebeských těles?ⁱⁱ

Ponecháme-li stranou obtíže Anaximenovy kosmogonie a kosmologie, zdá se, že s nimi nejsou slazeny vzájemné oboustranné přechody mezi jednotlivými prvky. Podle obvyklého schématu proměn, kdy se vzduch nejprve mění ve vítr, pak oblak a vodu, aby se až následně proměnil v zemi, se může zdát, že není důvod, proč by nebeská tělesa měla pocházet ze Země. Mohla existovat již v době vzniku Země jako takové. Nebo jsou oněmi „potomky“ Země? Jako by až Theofrastos původní Mílétanovu výpověď o různých dílčích proměnách racionalizoval do podoby generálního schématu o postupných transformacích vzduchu. Tím přímo začlenil parciální změny do jediné konkrétně řízené modelové sekvence: navlékl korálky na nit.ⁱⁱⁱ

Odmítnout předložený koncept změny jako autenticky Anaximenův pouze na základě zpráv o kosmogonii a kosmologii však není adekvátní. Zvláště když oba autoři explicitně zhušťování a zředování zmiňují.

i Áetios, *Plac.* II,13,9 Mansfeld–Runia = *DK* 13 A 14. „Jaká je podstata nebeských těles, planet a stálic: Anaximenés říká, že přirozenost nebeských těles je ohnivá; že však zahrnuje i jakási zemitá tělesa unášená dokola spolu s nimi, která nejsou viditelná.“

ii Srov. Kratochvíl, 2010, s. 291–292, 294; *KRS*, 2004, s. 196.

iii Srov. Graham 2003a, s. 4; Hobza 2004, s. 920–921; Hölscher 1970, s. 317; Wöhrle 1993, s. 18–23, 57–58.

Hippolytos navíc předtím uvádí celou linii proměn vzduchu. Vždyť obě zprávy mohly být samy zestručněny nebo vycházet z nepřesného pramene. Zejména v nich jde ale o vznik samotných nebeských těles jako takových. Celý postupný proces proměn vzduchu mohl být z tohoto hlediska zanedbán. Když Pseudo-Plútarchos zmiňuje, že kontrakcí vzduchu nejprve vznikla Země, znamená to, že před ní neexistovalo jiné nebeské těleso. Pokud bychom navíc uvážili těsnou paralelu s Hippolytovým vysvětlením vzniku hvězd z vláhý Země, mohlo po vzniku Země přímo následovat zředění vzduchu vedoucí ke vzniku dalších těles. Vypařování vlhkosti Země přímo svázané s konstitucí nebeských těles přitom představuje běžné iónské vysvětlení.ⁱ

I tak se ale nevyhneme tušení, že se může opravdu jednat až o pozdní systematizaci Anaximenem zmíněných proměn, které například Theofrastos „přetavil“ do uvedeného modelu. Zvláště je-li Anaximenés uváděn jménem poprvé až Aristotelem. Již proto můžeme předpokládat, že zprávy budou tak či onak tendenční. Oboustranný automatismus proměn vzduchu ve všechny věci světa tak může spíše souviset s výše uvedenou proměnou čtyř prvků. Přesto by ale bylo dobré předpokládat, že celý koncept mohl principiálně vycházet z původní Anaximenovy úvahy. Zejména pokud je ještě před Aristotelem téměř doslova zmiňován Platónem.ⁱⁱ

III

Platón v *Tímaiovi* přináší popis postupné změny mezi jednotlivými prvky, který je v zásadních bodech velmi podobný referátům spjatým

i Srov. Graham 2003a, s. 9.

ii Srov. Graham 2003a, s. 5; Wöhrle 1993, s. 31.

s Anaximenovým jménem. Pokud text opravdu z Anaximena tak či onak vycházel, jednalo by se o významnou indicii pro uznání popisované změny za původní:

„Předně, co jsme nyní pojmenovali vodou, vidíme, že na pohled tuhne, stává se kameny a zemí, kdežto tatáž látka rozředěním a rozpuštěním mění se v páru a vzduch, rozpálený pak vzduch v oheň, a zase naopak, že oheň zhuštěn a zhašen přechází opět v podobu vzduchu, a vzduch, sráží se a houstne, mění se zase v mrak a mlhu, z těchto pak, když ještě více zhoustnou (συμπιλουμένων), řine se voda, z vody pak zase vzniká země a kameny: že tedy tyto látky takto v kruhu přecházejí jedna v druhou.“ⁱ

Platón zmiňuje všech sedm složek, které jmenuje i Simplikios: oheň, vzduch, pára (vítr – πνεῦμα), oblak, voda, země, kameny. Navíc uvádí jen mlhu (ομίχλην), která ovšem jakoby stojí na místě větru v popisu tuhnutí vzduchu. V předcházejícím popisu rozředění vody zase chybí oblak. V popisu tuhnutí vody také nejprve zamění očekávané pořadí země – kameny, aby jej na konci uvedl správně. Vzhledem k jeho upozornění, že se jedná o cyklickou změnu mezi všemi zmíněnými složkami, lze ale předpokládat, že uváděné schéma je pouze rámcové. V pozadí všech změn navíc stojí princip zhušťování a zředování. Dokonce se znovu objevuje analogie se zplstňováním, které je – jak se zdá – typickou výkladovou Anaximenovou figurou.ⁱⁱ

i Platón, *Tim.* 49b–c. Překl. F. Novotný.

ii Srov. Graham 2003a, s. 5, 16, pozn. 20.

Zdá se, jako by celá pasáž přímo z Anaximena vycházela, či byla minimálně inspirovaná jeho myšlením. Uvedené indicie mohou vést až k domněnce, zda nepředstavuje přímo Platónův referát k Anaximenovi.ⁱ Přesto je otázkou, nakolik Platón skutečně na Anaximena reaguje. V každém případě však máme k dispozici text, který není ovlivněn případným peripatetickým schematismem. Může být proto jistým vodítkem k uvážení původního Anaximenova vysvětlení změn v přírodě.ⁱⁱ

Podobně lze nahlédnout k jiným iónským myslitelům, kteří sice představují samostatné koncepty, zároveň ale mohou na Anaximena odpovídat, či spíše poukazovat na obecný rozvrh, který tak či onak modifikují. Již Xenofanés z Kolofónu, jehož popis duhy může být poplatný právě Mílétanovu,ⁱⁱⁱ přináší obdobné pojetí změny:

„Xenofanés v básni *O přírodě*: Moře je pramenem vody, pramenem větru. Vždyť kdyby nebylo velkého moře, [nerodila by se] v mracích [větre vyvanutých], ani v proudění řek, ani jako dešťová voda; avšak to veliké moře je rodičem mraků a větrů i řek.“^{iv}

i Srov. Graham, D. W., 2003b.

ii Srov. Graham, D. W., 2003a, s. 5–6.

iii Doložené texty téměř poukazují k tomu, že Xenofanés již pouze sumarizuje původní Anaximenovo vysvětlení (DK 13 A 18, DK 21 B 32).

iv Áetios, *Plac.* III,4,4 Diels = DK 21 B 30 (DK 21 A 46).

Uvedená pasáž pojednává cyklus vody, jejímž pramenem je moře, směřující k oblakům, větru a následným opětovným srážkám. A jak jsme již viděli, jinde je Xenofanovi jako výchozí prvek přiřazena země:

„Neboť všechno je ze země a k zemi také cílí.“ⁱ

Zemi a jejímu spojení s vodou se pak obecně dostává u Xenofana velkého prostoru. Když Filoponos zmiňuje v dané souvislosti i Homéra, poukazuje na starobylost celé koncepce:

„Porfyrios říká, že Xenofanés jako počátky míní suché a vlhké, totiž zemi a vodu, a cituje z něho pasáž, aby to objasnil: Země a voda je všechno to, co se rodí a vzniká. Tohoto mínění byl i Homér, když říká (II. VII, 99): Nechtě se raději všichni změňte v zemi a vodu!“ⁱⁱ

Sám Aristotelés, když spojuje Thaléta s vodou jako počátkem, tvrdí, že se jedná o jeden z nejstarších motivů.ⁱⁱⁱ V každém případě je u Xenofana patrná silná vazba mezi zemí a vodou. Na opačné straně spektra pak lze tušit, že výpary vlhkosti mohou dále ustavovat oheň Slunce:

i Áetios, *Plac.* IV,5 Diels = DK 21 B 27 (DK 21 A 36)

ii Ióánnés Filoponos, *In Arist. Phys.* 125,27 Vitell. = DK 21 A 29 (DK 21 B 29).

iii Aristotelés, *Met.* I,3,983b17 = DK 11 A 12.

„Xenofanés říká, že Slunce je utvořeno vznícenými oblaky. Theofrastos v *Názorech přírodních filosofů* napsal (fr. 16; *Dox.* 492), že [podle Xenofana] je z ohnivých [částec], nashromážděných z výparu vlhkosti, jejichž nashromážděním je Slunce.“ⁱ

Přestože je v Xenofanově koncepci mnoho nejasného, můžeme pracovníě odhadovat, že podobně jako Anaximenés zvažoval sekvenci změn v pořadí: země – voda – oblaky – vítr – oheň.ⁱⁱ

Podobné schéma cyklických proměn drží i Hérakleitos z Efesu, o němž se lze oprávněně domnívat, že přímo na své mílétské sousedy reaguje:

„Smrt země je stát se vodou a smrt vody je stát se vzduchem, a [smrtí] vzduchu, [stát se] ohněm, a naopak.“ⁱⁱⁱ

Celý koloběh je v zásadě obdobný, pouze na místo větru a oblaků se objevuje vzduch. Jinde získáváme ještě stručnější popis:

„Obraty ohně – nejprve moře; [obraty] moře – zpola země, zpola blýskavice.“^{iv}

Zásadním motivem je u Hérakleita duše, kterou pojímá jako výpar v rozpětí vlhkosti a ohně, přičemž ji zasazuje do koloběhu přirozenosti:

i Áetios, *Plac.* II,20,3 Diels = *DK* 21 A 40.

ii Srov. Graham 2003a, s. 6–7.

iii Marcus Aurelius, *Ad se ips.* IV,46 = *DK* 22 B 76.

iv Kléméns Alexandrijský, *Strom.* V,105 = *DK* 22 B 31.

„Pro duše je smrt stát se vodou, pro vodu je smrt stát se zemí; ze země pak vzniká voda a z vody duše.“ⁱ

Přestože se všechny uváděné cyklické proměny liší v mnoha bodech, lze konstatovat, že vykazují styčné znaky. Není však průkazné, zda se jedná o přímé navázání na Anaximena.ⁱⁱ

Za Anaximenova žáka je někdy tendenčně pokládán Anaxagorás. Když Diogenés Laertios odlišuje „dvě větve filosofie“, klade Anaxagoru hned za Anaximena do „iónské větve“.ⁱⁱⁱ Podobně se vyjadřuje i Kléméns Alexandrijský, podle něhož Anaxagorás přenesl íónské myšlení do Athén.^{iv} Simplikios také zaznamenává, že Anaxagorás měl sdílet Anaximenovu filosofii.^v Ačkoli Anaxagorás představuje myslitele jiné doby, která již poznala vystoupení Parmenida, a navíc přináší odlišnou koncepci výkladu vzniku, Simplikios pro něho zachovává některé momenty přítomné v Anaximenově schématu:

„Říká, že tyto počátkovité a nejjednodušší věci [živly] se vydělují; zatímco jiné, z nich složené, jednou, jak říká, tuhnou dohromady jakožto složené, jindy se však oddělí jako země. Říká totiž toto: „Z těchto vyloučených věcí

i Kléméns Alexandrijský, *Strom.* VI,17,2 = DK 22 B 36.

ii Srov. Graham 2003a, s. 7.

iii DL I,13–14.

iv Kléméns Alexandrijský, *Strom.* I,63 = DK 59 A 7.

v Simplikios, *In Arist. Phys.* 27,2 = DK 59 A 41.

tuhne dohromady země. Z mraků se vylučuje voda, z vody země, ze země působením chladu tuhnou dohromady kameny.“ⁱ

Na jiném místě Simplikios navíc doplňuje závěr předchozího textu:

„V první knize *Fyziky* Anaxagorás říká: „Z mraků se vylučuje voda, z vody země, ze země působením chladu tuhnou dohromady kameny, které se pak vzdalují dále než voda.“ⁱⁱ

V obou textech jsou opakovaně přítomné hned čtyři složky Anaximenova schématu a navíc je zmíněno tuhnutí působením chladu. Kameny přitom mohou zastupovat nebeská tělesa, která se rozžhaví svým vzdálením od Země. Anaxagorás pochopitelně vychází z jiných východisek než Anaximenés a již tuhnutí tak u něho hraje jinou, odvozenou roli. Všechny zmíněné složky se přitom objevují až v dalších fázích vzniku světa. Přesto stojí za uvážení, zda do svého výkladu nezpracoval původní mílétské vysvětlení. Pokud ano, jednalo by se o indicii, že po své formulaci v archaické době bylo i dále principiálně užíváno.ⁱⁱⁱ

IV

i Simplikios, *In Arist. Phys.* 179,6 = DK 59 B 16.

ii Simplikios, *In Arist. Phys.* 155,21 = DK 59 B 16.

iii Srov. Graham 2003a, s. 8.

Vrátíme-li se spolu s ostatními ukázkami zpět k Platónovu svědectví z *Tímaia*, může být patrné, že se ve skutečnosti nejedná o popis jednoho stálého prvku, který se postupně mění ve všechny ostatní. Spíše jde o přiblížení průběhu změn. Platón ve své pasáži jasně demonstrovuje proměnu jedné složky ve druhou, aniž by přitom byla jedna z nich privilegovaná. Popisuje tok změn, a nikoli proměny jedné podstaty. Ačkoli je jako první jmenována voda, jedná se pouze o arbitrární východisko: popis prostě musí odněkud začít. Tato posloupnost změn, kdy změna není proměnou jedné podstaty, se děje v cyklu, který není zjevně ukončen: „tyto látky takto v kruhu přecházejí jedna v druhou.“ Pokud se jeden prvek postupně proměňuje ve druhý, nezůstává zde žádný, který by mohl sloužit jako neproměnná podstata, na niž by bylo možné vše v posledku redukovat.ⁱ

V této souvislosti si můžeme připomenout část Simplikiova komentáře k Aristotelově *Fyzice*, který obsahuje proslulý Anaximandův zlomek DK 12 B 1.ii Za samotný zlomek jsou v edici Diels-Kranz pokládána následující slova:

„Z těch pak je jsoucím věcem vznik, do toho nastává i zánik, podle nutnosti; navzájem si totiž platí trest a pokutu za [své] bezpráví, podle řádu času.“

Podle dovětku, který bezprostředně následuje, se můžeme domnívat, že Simplikios má na mysli vzájemnou proměnu čtyř prvků.iii Právě ta měla

i Srov. Graham 2003a, s. 11.

ii Simplikios, *In Arist. Phys.* 24,13 = DK 12 A 9 = DK 12 B 1.

iii Simplikios, *In Arist. Phys.* 24,13 = DK 12 A 9: „Je zřejmé, že když pozoroval vzájemnou proměnu čtyř prvků, neuznal za podklad jeden z nich, ale něco jiného mimo ně.“

představovat důvod, proč Anaximandros nezvolil žádný z nich za podstatu. Ačkoli začátek zlomku patrně představuje Aristotelovu formulaci, může reagovat na původní kontext. Především ale celý text vyjadřuje rovnovážnou proměnu jednoho ve druhé v řádu času. Jako když naprší a uschne. Horko léta postupně přejde do chladu zimy, aby se vrátilo ve svůj vymezený čas další rok. Tento pravidelný cyklus vymezuje sezóny, roky a život. U Anaximandra není řeč o proměně jednoho prvku, který se na chvíli stává teplým, aby se následně ochladil. Vede se řeč o dočasném trvání každé věci, které je vymezené jejím zánikem v jinou. A to jen proto, aby i ona po svém omezeném čase zanikla a přenechala prostor a čas další. Na tento cyklus, který je odměřován časem, přitom dohlíží sama nutnost.ⁱ

Simplikios patrně cituje Anaximandrova slova jako důkaz toho, že τὸ ἄπειρον není žádným z takzvaných prvků. Jak jsme uvedli, pokud se prvky navzájem proměňují, nemůže být jeden z nich kýženou podstatou. Taková byla nesporně peripatetická reakce na původní Anaximandrova slova, která z nich díky tomu něco zachovala. Pokud to byl Theofrastos, který „nazval“ Anaximandrův princip „bezmezo“ (τὸ ἄπειρον), mohlo to být právě proto, že v souvislosti s Mílétanem nemohl ukázat na konkrétní prvek, ale jen k bezmeznosti, z níž jednotlivé prvky vznikají.ⁱⁱ Simplikios navíc v závěru tvrdí, že Anaximandros vysvětloval vznik na základě oddělování protikladů, a nikoli proměnou prvku.

Podobně Hérakleitos zaznamenává, že se chladné zahřívá, horké ochlazuje, vlhké vysušuje a seschlé zvlhčuje. Nepoukazuje přitom na konkrétní protiklad, ale k jejich vzájemné proměně:

i Srov. Graham 2003a, s. 11; Kahn 1960, s. 178–193.

ii Srov. Kratochvíl 2010, s. 252.

„Co je chladné, se zahřívá, teplé se ochlazuje; vlhké se vysušuje, seschlé se zvlhčuje.“ⁱ

Jako by právě zde skutečně citoval Anaximandra.ⁱⁱ Pokud by člověk měl tu možnost a přehlédl všechno dění, spatřil by, jak se časem porůznu proměňuje jedno v druhé, aby se tím zároveň udržela stabilita. Výrazem takové skutečnosti může být oheň:

„Svět, stejný pro všechny, neutvořil žádný z bohů ani z lidí – ale byl vždy a je a bude – vždyživý oheň, vzněcující se s ohledem na <svoje> míry a pohasínající s ohledem na <svoje> míry.“ⁱⁱⁱ

Život a smrt jsou jedním, podobně jako den a noc. Jedním cyklem, kdy každé nastává podle řádu času, obrácením předchozího:

„Totéž je uvnitř: živé i mrtvé, probuzené i spící, mladé i staré. Jedno je převrácením toho druhého, a to druhé zas převrácením toho prvního.“^{iv}

Celý život je jakoby cestou nahoru a dolů, v neboť jedno umírá, aby druhé mohlo žít. Právě to živé ale v sobě zároveň nese smrt:

„Ti, kdo se zrodili, chtějí žít a mít úděly smrti, či spíše odpočívat, a zanechávají děti, aby vznikly úděly smrti.“ⁱ

i Tzetzés, *Scholia ad Exegesin in Iliadem* II, p. 126 = DK 22 B 126.

ii Srov. Bröcker 1956, s. 382–384.

iii Kléméns Alexandrijský, *Strom.* V,104,2 = DK 22 B 30. Překl. Z. Kratochvíl.

iv Plútarchos, *Cons. ad Apoll.* 10, p. 106e = DK 22 B 88. Překl. Z. Kratochvíl.

v Hippolytos, *Ref.* IX,10,4 Diels = DK 22 B 60.

Ti, co žijí, jsou živi smrtí předchozích, kteří zemřeli, aby mohli žít ti další – tak jsou vlastně mrtví jejich životem:

„Nesmrtelní jsou smrtelní, smrtelní jsou nesmrtelní: jedni žijí smrt těch druhých, druzí umírají život těch prvních.“ⁱⁱ

S čím se ale narození a smrt těsně prolínají, je především vznik a zánik. V konkrétním zaměření na ten který příklad nejde přímo o výrazy proměny či změny kvality toho, co trvá, jak by mohlo sugerovat peripatetické čtení. Nemusí proto být náhodné, že po vystoupení Parmenida se doslovně ozývají hlasy, že Řekové neuvažují správně právě o narození a smrti.ⁱⁱⁱ Když Xenofanés hovoří o tom, že z vody vznikají oblaka, lze říci, že z ní pocházejí, aniž by však byly její prostou proměnou. Jako by se z ní rodily, přičemž s ní nejsou identická. Moře je doslova nazýváno „rodištěm (γενέτωρ) mraků a větrů i řek“.^{iv} I Anaximenův vzduch měl mít své potomky.^v Podobně pocházíme ze svých rodičů, kterým jsme i částečně podobní, ale nejsme identičtí. Nemáme jejich nabyté vědomosti a získané zkušenosti, procházíme Weissmannovou bariérou.^{vi} Navíc dnes již ani nedokážeme říci, co si mohli iónští myslitelé představit pod tezí, že se jedno mění ve druhé. To předešlé navíc mohlo projít takovou změnou, že již nebylo identické se svou původní podobou. Když se cyklus, o němž hovoří Platón, vrátil na začátek, byla to již jiná voda. Jako by všechny předchozí texty ztělesňovaly

i Kléméns Alexandrijský, *Strom.* III,14,1 = DK 22 B 20. Překl. Z. Kratochvíl.

ii Hippolytos, *Ref.* IX,10,6 Diels = DK 22 B 62. Překl. Z. Kratochvíl.

iii Např. Plútarchos, *Adv. Col.* 10,1111f = DK 31 B 8; Simplikios, *In Arist. Phys.* 163,18 = DK 59 B 17.

iv Áetios, *Plac.* III,4,4 Diels = DK 21 B 30 (DK 21 A 46).

v Hippolytos, *Ref.* I,7,1 Marcovich = DK 13 A 7.

vi Srov. Kratochvíl 2006, s. 153.

myšlenku cyklu spojených vzniků a zániků – rození a smrti, kterou mohl po Anaximandrovi rozvíjet a cizelovat právě Anaximenés. Patrně nepatřila mezi íónské „vynálezy“, ale v každém případě náležela mezi typické rysy íónského pohledu na svět. Představovala myšlenku, kterou napadl Parmenidés. Ještě před peripatetickým výkladem ji ale zaznamenal Platón.ⁱ

Viděli jsme, že Anaximandrův zlomek *DK* 12 B 1 patrně přináší moment vzájemné proměny prvků. Obecný obraz, s nímž íónští myslitelé různě pracují. Anaximandros se ale především zaměřil na protiklady, přičemž celý mechanismus vzniku není v textech *de facto* zachován. Myšlenku o oddělení protikladů a zároveň jejich jednotě bude dále zušlechťovat Hérakleitos. Zatímco Anaximandros mohl poukazovat na postupnou změnu jednoho ve druhé, Anaximenés, který převzal motiv proměny prvků, pak jako by přinášel konkrétní způsob změny v podobě zhušťování a zředování spolu s důrazem na vzduch. Předpokládejme dále, že všechny momenty, které doxografie zmiňuje, opravdu hrály u Anaximena roli. Jen poněkud jinou, než jak ukazuje peripatetický slovník.

V

Ačkoli Aristotelés významně posune vyznění „nauk“ svých předchůdců, jeho silný akcent na některé dílčí momenty jejich myšlení může přesto poukazovat k tomu, že tyto momenty opravdu hrály důležitou roli. Pokud nás zajímá především otázka vzniku a změn v přírodě, viděli jsme, že série postupných proměn jednoho do druhého byla běžným íónským výkladem. Nemusí se proto jednat o prostý peripatetický přídavek do starých textů. Oproti Aristotelovu pohledu bychom však měli očekávat, že jednotlivé

ⁱ Srov. Graham 2003a, s. 12–13; 2006, s. 51–52.

složky byly pokládány za jedinečné a samostatné. Až v peripatetickém schématu byl popis spojen se změnou jednoho prvku. Prvku, který se kvalitativně mění, aby ve svých proměnách i nadále přetrvával a ostatní složky tak byly pouze jeho formou.

Zatímco pro Anaximandra máme k dispozici jen obecné schéma proměny jednoho ve druhé spolu s důrazem na nutnost a roli času, u Anaximena jde již o naprosto konkrétní složky. Zároveň je formulován celý způsob změny na pozadí zhušťování a zředování výchozího prvku. Pokud doxografie z Anaximena uvádí danou sérii vzájemně se proměňujících prvků, lze se ptát, jak se tato sekvence odlišovala od té Anaximandrovy. Byl Anaximenés explicitnější co do vyjmenování jednotlivých složek, které se podrobují změnám? Tak by se mohlo zdát na základě dostupných textů a hned sedmi přítomných položek Anaximenova seznamu oproti vágnímu Anaximandrovu zlomku. Jako by Anaximenés od svého předchůdce převzal celé schéma proměny jednoho ve druhé a zároveň určil jednotlivé položky. Doplnil tím původní model, který Anaximandros mohl formulovat spíše v obecné rovině. Přesto se lze více než domnívat, že i Anaximandros hovořil o konkrétních věcech. K tomu může poukazovat již Pseudo-Plútarchův popis kosmogonie za přítomnosti planoucí sféry, země a vzduchu.ⁱ Koneckonců formulace proměny jednoho ve druhé musela vycházet z prostého empirického pozorování. Možná jen Anaximandros kladl větší důraz na samotnou diferenciaci.ⁱⁱ

Pokud přihlédneme k pasáži z Platónova *Tímaia*, vidíme, že ve své podstatě připisuje tuhnutí a ředění každé složce zvlášť, které tak „přecházejí

i Pseudo-Plútarchos, *Strom.* 2 = DK 12 A 10.

ii Srov. Graham, D. W., 2003a, s. 12.

jedna v druhou“. Konkrétně se postupně vyjadřuje o vodě, vzduchu, ohni, mraku a mlze. Kameny a země jsou uváděny na začátku a konci celého popisu jako spojení cyklu proměn a pomyslná hranice, kam se mohou změny pohybovat. Nejedná se tedy o postupnou sekvenci změn jediného prvku. Pokud pasáž skutečně z Anaximena vychází, znamenalo by to, že spíše zvažoval samostatné proměny jednotlivých jevů, které byly dále provázány s ostatními. Celý cyklus v zásadě odpovídá prostému pozorování a změnám skupenství. Proměna vody v zemi pak mohla přeneseně souviset nejen s jejím tuhnutím do podoby ledu, ale i se vstřebáním do země. Anaximenés mohl být veden i prostou zkušeností, že některé jevy jsou husté, zatímco jiné řídké, přičemž jejich konstituce se může časem měnit. Podobně jako když se voda promění v páru nebo v led, či plamen ohně v dým. Co je mladé a pevné, postupem času ztrácí osobitost a jakoby se „zředí“, až začne svým zánikem prostupovat v jiné.

Anaximenés také mohl vyměřit celou škálu změn jednoho ve druhé, aniž by ovšem tyto změny byly spolu vzájemně propojené. Například proměnu teplého v chladné, suchého ve vlhké, tvrdého v měkké, bílého v černé. V podstatě mohly být myšleny všechny věci světa. Vždyť ani schéma, které se k nám dostalo „tichou poštou“, nevypočítává pouze jednotlivé tradiční čtyři prvky, ale zůstaly v něm i další konkrétní jevy. Pozornost lze zaměřit především na kameny. Cykly jednotlivých proměn jsou přitom různě velké. Dále uvidíme, že všechny dílčí proměny mohly být zahrnuty do většího cyklu, který je pohlcuje a vymezuje.ⁱ

i Srov. Graham 2003a, s. 12–13.

Není-li celé dochované schéma proměn od ohně po kameny pouze důsledkem výkladu, kdy Anaximenés obecně hovořil o tom, že jedny z jevů jsou husté, další řidké a jiné zase tmavé oproti světlým, mohou být v jiném smyslu výmluvní i výše uvedení „potomci vzduchu“. Nejde-li pouze o pozdní sumarizaci, mohlo by se jednat o pozůstatek koncepce, která předpokládala několik charakteristických jevů přítomných ve světě. Nikoli ale ve smyslu pozdějších Empedokleových čtyř kořenů. Každý z nich mohl spíše vyjadřovat rozdílné spektrum, podobně jako je každý z bohů zodpovědný za jinou oblast.ⁱ

Dochované schéma tak může být tendenčním reliktem po některém z podobných popisů. Viděli jsme však, že Anaximenova výlučnost měla pocházet především z toho, že určil způsob, jímž dochází k oboustranným vzájemným změnám přítomných složek. Podobně jako Theofrastos i Platón přitom explicitně upozorňuje na zhušťování a zředňování, za kterých ke změně dochází. Oproti Theofrastovi však Platón tento proces připisuje každé složce zvlášť. Ačkoli Theofrastos mohl postupovat obdobně, pro Platóna jsou jednotlivé složky samostatné, zatímco pro Theofrasta se jedná pouze o formy vzduchu. Může tak být ale popisována například i zmíněná proměna bílého v černé nebo kyselého ve sladké?

V prvé řadě se může zdát, že celý koncept byl pouze následkem prostého porovnání hustoty jednotlivých prvků. Právě na této škále lze od sebe věci odlišovat. Zhušťování a zředňování tak mohlo vycházet z konstituce věcí spolu s empirickou zkušeností se změnami skupenství. Všechny pozorované změny ale nemusely být vysvětleny pouze jedním mechanismem, který by bylo možné obecně aplikovat. Anaximenés se pochopitelně ani nemusel

ⁱ Srov. *KRS*, 2004, s. 190.

snažit o úplnost. Snad se za vším skrývá především prostá zkušenost se skupenstvím a snaha po vysvětlení všech přechodů a změn. Vzhledem k opakovanému zmiňování procesu zplstňování bychom však měli předpokládat, že se u Mílétana o zhuštění a zředění opravdu ve významné souvislosti hovořilo. Silný akcent na rozdílné hustoty vzduchu pak nejspíše mohl vycházet právě z role, kterou Anaximenés vzduchu určil.

Připomeňme si Plútarchova slova, která pronáší o vzduchu – látce u Anaximena:

„Říká totiž, že ta část z ní, která se kondenzuje [kontrahuje] (συστελλόμενον) a zhušťuje (πυκνούμενον), je chladná, zatímco ta část, která je řídká (ἀραιὸν) a rozvolněná (χαλαρόν) – tak nějak to nazval i tímto slovem –, je teplá.“ⁱ

Celý moment zhušťování a zředování je právě zde doplněn o další dva termíny: kondenzace (kontrakce) a rozvolnění. Stažení a uvolnění, smrštění a roztažení. Plútarchos ovšem zejména upozorňuje na možnou autenticitu jednoho z uvedených termínů – „rozvolnění“. Navíc je výrok uváděn v chiastické vazbě, která jakoby rozlišuje původní a pozdní termíny. Může tak poukazovat na další originální termín – „kondenzuje“. Na jedné straně je věc, která se kondenzuje či kontrahuje, stahuje. Na straně druhé se zase rozvolňuje. Oba spojené momenty ukazují pozvolný přechod. Ani jeden z nich však není doložen u myslitelů archaické doby, a je proto možné, že i v jejich případě půjde o pozdější výklad, byť blízký původní intenci. Z dochovaných textů tak můžeme usuzovat, že například místo kondenzace Anaximenés spíše hovořil o plstnatění, které ovšem s nahuštěním –

i Plútarchos, *De prim. frig.* 7,947f = DK 13 B 1.

nahlučením přímo souvisí. Samotné termíny přitom závisí na oblasti, kterou popisují.i

Anaximenés mohl jistě vycházet z pozorování konkrétního fyzického procesu zpracování plstě, který posloužil jako následná inspirace k popisům přechodů a spontaneity přítomných v přírodě: stažení a uvolnění. Pokud jej rámcově použil v meteorologii, která se prolíná s kosmologií, získal tím širší uplatnění a zároveň na významu. Objevil-li se v souvislosti se vzduchem, nová doba jej mohla paušálně uplatnit na všechny věci světa. Právě vzduch a jeho proměny mají u Anaximena opravdu klíčovou roli. Tam, kde Anaximandros poukazuje na vzájemné proměny všeho, které vycházejí z původní bezmezné přirozenosti jako samotné možnosti diferenciacie, měl Anaximenés hovořit o proměnách vzduchu. Vzduchu, který v rovnovážném stavu nevnímáme, a který se stává patrným, až když v něm vystoupí protiklady tepla, chladu a vlhka.ii V doxografickém schématu proměn si můžeme povšimnout větru a oblaků, které mohou dále rozvíjet právě vzduch a poukazovat na jeho významnou úlohu. Vzduch je tím mezi ostatními prvky nejvíce zastoupen. Vždyť všechny změny se odehrávají právě v něm. Možná zde spočívá celý problém. Vše, co se pod Sluncem narodí, také zemře nebo se promění. Vždy se tak však děje uprostřed proměn vzduchu, jehož rozsah sahá do bezmezna. Uznáme-li sekvenci proměn za původní, nepůjde o postupnou proměnu vzduchu, ale jeho cyklus změn bude zahrnovat všechny ostatní.

Anaximandros patrně zaměřil pozornost, kterou následně zostřil Hérakleitos, především na vztahy mezi protiklady. Anaximenés v plné

i Srov. Kratochvíl 2010, s. 308–309.

ii Hippolytos, *Ref.* I,7,2 Marcovich = *DK* 12 A 7.

návaznosti jako by navíc akcentoval vnitřní spontaneitu a schopnost diferenciací vzduchu, kterou další autoři vyloží jako jeho „věčný pohyb“. Stejně tak vzduch představuje výchozí nediferencovanou fázi vzniku světa, nezjevnou přirozenost, která směřuje k dočasné určitosti. Spolu s tím, že vzduch je místem všech proměn, představuje též analogický výraz pro duši, pohyb a život. Jak výše upomíná Plútarchos a jinde Áetios,ⁱ hlubší úroveň na kterou Anaximenés nejspíše kladl důraz, byla duše a dech. Vždyť dech – nádech a výdech vzduchu, jsou přímou známkou života. Dech tak zpětně vede ke vzduchu, na němž je svým dechem vše závislé. Jako je náš dech svědectvím o našem životě, je poryv větru dokladem o životě celého světa a všech jeho pochodů. Je možné, že právě dech upozornil Anaximena k poukázání na výlučnou roli vzduchu. A to přesto, že se u něho neobjevují příklady z nám blízkého okruhu narození a smrti člověka.ⁱⁱ

Vzduch je pravým božstvím.ⁱⁱⁱ Jeho bezmeznost zahrnuje všechny věci světa. Je dechem světa a poutem živého. Je prostředím, v němž se vše děje. Je světem samotným. Obsahuje, vstřebává a znovu vydává vlhkost, která byla odnepaměti asociována se životem. Jako cévy po celém těle rozvádí okysličenou krev, tak vzduch rozvádí v přírodě vlhkost. Koloběh vody v přírodě je přitom u lóňanů opakovaně doložen. Rozličné meteorologické jevy vyložené jako proměny vzduchu mohly být pokládány za přímou

i Áetios, *Plac.* I,3,4 Diels = *DK* 13 B 2.

ii Srov. Graham 2003a, s. 13; Kratochvíl 1994, s. 159–161; 2010, s. 310; *KRS*, 2004, s. 189–190.

iii Áetios, *Plac.* I,7,13 Diels = *DK* 13 A 10; Cicero, *De nat. deor.* I,10,26 = *DK* 13 A 10.

analogii cyklu proměn, zrodů a zániků, které kolem sebe neustále vidíme a sami jim podléháme. To ale neznamená, že všechno „je“ vzduchem. Vzduch je spíše nejvýraznějším úkazem všech momentálních změn. Jejich symbolem. Je prostředím všech proměn, které lze na světě spatřit a mezi nimiž si lze v první řadě všimnout především kondenzace (kontrakce) a rozvolnění. Věci světa nejsou žádné formy vzduchu, fáze jeho proměn. Nedá se říci, že vše ze vzduchu vzniká, pouze se v něm věčně proměňuje. Jen v tom nejširším smyslu slova lze snad říci, že věci jsou vzduchem, neboť ten je přítomnou životní silou, která všechno prostupuje a objímá. Jeho rozsah je nejzákladnější a zároveň nejvzdálenější úrovní, kam lze poukázat. Vše je do něho ponořené. Co je v něm obsaženo, se v něm ale dříve či později zároveň i ztratí. Rozfouká se.

Seznam zkratk citovaných děl

DK – Diels, H., Kranz, W., 2004/2005, *Die Fragmente der Vorsokratiker. Griechisch und Deutsch*, I–III, Zürich.

KRS – Kirk, G. S., Raven, J. E., Schofield, M., 2004, *Předsókratovští filosofové. Kritické dějiny s vybranými texty*, překl. F. Karfík, P. Kolev, T. Vítek, Praha.

Seznam zkratk antických autorů

Áetios

Plac. – *Placita philosophorum*

Aristotelés

De gener. et corr. – *De generatione et corruptione*

Met. – *Metaphysica*

Phys. – *Physica*

Aurelius, Marcus A. Antoninus

Ad se ips. – *Ad se ipsum*

Cicero

Acad. pr. – Academica priora

De nat. deor. – De natura deorum

Diogenés Laertios

DL – Diogenis Laertii Vitae philosophorum

Galénos

In de nat. hom. – Commentarius in Hippocratis De natura hominis

Hippolytos

Ref. – Refutatio omnium haeresium

Homér

Il. – Ilias

Ióannés Filoponos

In Arist. Phys. – In Aristotelis Physicorum libros commentaria

Kléméns Alexandrijský

Strom. – Stromata

Platón

Tim. – Timaeus

Plútarchos

Adv. Col. – Adversus Coloten

Cons. ad Apoll. – Consolatio ad Apollonium

De prim. frig. – De primo frigido

Pseudo-Plútarchos

Strom. – Stromata

Simplikios

In Arist. Phys. – In Aristotelis Physicorum libros commentaria

Seznam použité literatury

Prameny

Diels, H., Kranz, W., 2004/2005, *Die Fragmente der Vorsokratiker. Griechisch und Deutsch*, I–III, Zürich.

Mansfeld, J., Runia, D. T., 2009, *Aëtiana. The Method and Intellectual Context of a Doxographer*, II, *The Compendium* 1, Leiden–Boston.

Marcovich, M., 1986, Hippolytus, *Refutatio omnium haeresium*, Berlin/New York.

České překlady pramenů

Není-li uvedeno jinak, překlady antických autorů pořídil na základě starších překladů V. Hladký a kol.

Uváděné překlady antických autorů od Z. Kratochvíla byly převzaty z <<http://www.fysis.cz>> [cit. 2. 7. 2012].

Aristotelés, 1984, „O vzniku a zániku“, překl. A. Kříž a M. Mráz, in: Aristotelés, *Člověk a příroda*, Praha.

Platón, 1996, *Timaios*, překl. F. Novotný, Praha.

Sekundární literatura

Barnes, J., 1982, *The Presocratic Philosophers*, London.

Bröcker, W., 1956, „Heraklit Zitiert Anaximander“, *Hermes* 84, s. 382–384.

Burnet, J., 1930, *Early Greek Philosophy*, London.

Graham, D. W., 2003a, „A New Look at Anaximenes“, *History of Philosophy Quarterly* 20, s. 1–20.

Graham, D. W., 2003b, „A Testimony of Anaximenes in Plato“, *The Classical Quarterly* 53, s. 327–337.

Graham, D. W., 2006, *Explaining the Cosmos. The Ionian Tradition of Scientific Philosophy*, Princeton.

Guthrie, W. K. C., 1985, *A History of Greek Philosophy*, I, *The Earlier Presocratics and the Pythagoreans*, Cambridge.

Hobza jr., P., 2004, „Aristotelés a Theofrastos jako tvůrci mílétské filosofie“, *Filosofický časopis* 6, s. 889–924.

Hölscher, U., 1970, „Anaximander and the Beginnings of Greek Philosophy“, in: Furley, D. J. – Allen, R. E. (eds.), *Studies in Presocratic Philosophy*, I, New York and London, s. 281–322.

Hussey, E., 1997, *Presokratici*, Praha.

Cherniss, H. F., 1971, *Aristotle's Criticism of Presocratic Philosophy*, New York.

Kahn, Ch. H., 1960, *Anaximander and the Origins of Greek Cosmology*, New York.

Kirk, G. S., Raven, J. E., Schofield, M., 2004, *Předsókratovští filosofové. Kritické dějiny s vybranými texty*, překl. F. Karfík, P. Kolev, T. Vítek, Praha.

Kočandrlé, R., 2008, *Fysis íónských myslitelů. Rozprava nad peripatetickou dezinterpretací*, Červený Kostelec.

Kratochvíl, Z., 1994, „Archaická moudrost“, in: Bouzek, J. – Kratochvíl, Z., *Od mýtu k logu*, Praha.

Kratochvíl, Z., 2006, *Délský potápěč k Hérakleitově řeči*, Praha.

Kratochvíl, Z., 2010, *Mezi mořem a nebem. Odkaz íónské archaické vnímavosti*, Červený Kostelec.

Laale, H. W., 2007, *Once They Were Brave, The Men of Miletus*, Bloomington.

McDiarmid, J. B., 1953, „Theophrastus on the Presocratic Causes“, *Harvard Studies in Classical Philology* 61, s. 85–156.

Wöhrle, G., 1993, *Anaximenes aus Milet. Die Fragmente zu seiner Lehre*, Stuttgart.

Abstrakt

Anaximenés z Míléty měl údajně za počátek všeho považovat vzduch. Zhušťováním a zředováním vzduchu pak vznikaly ostatní věci. Ačkoli je celé schéma ovlivněno peripatetickým pojetím, lze se domnívat, že obsahuje některé původní momenty. Obdobný výklad totiž přináší již Platón a motiv postupných proměn prvků je u íónských myslitelů dostatečně doložen. Studie poukazuje k tomu, že Anaximenés spíše zvažoval samostatné proměny jednotlivých prvků, které byly až dále provázány s ostatními. Koncept zhušťování a zředování zase patrně odráží různou konstituci věcí a změny skupenství. Modelovým příkladem mohl být proces zpracování plstě. Všechny proměny byly následně vztaženy ke vzduchu, který je nejen všezahrnujícím prostředím, ale především analogií duše a dechu.

Abstract

Anaximenes of Miletus had reportedly considered as the beginning of all air. Thickening and dilution air then formed other things. Although the whole scheme affected peripatetickým concept, it can be assumed that contains some original moments. A similar interpretation is already Plato brings a motive successive transformations of elements in the Ionian thinkers amply demonstrated. The study points to the fact that Anaximenes rather considered a separate transformation of the individual elements, which were also linked up with the others. The concept of thickening and thinning again probably reflects a different constitution of things, and phase change. A model example of a treatment process could be felt. All changes were subsequently related to air, which is not all-encompassing environment, but especially analogies soul and breath.